
VAATEID VIRUMAA RAHVAPÄRIMUSELE JA SELLE UURIMISELE

Mall Hiiemäe

Võrdluses teiste Eesti maakondade rahvapärimusega kuulub Virumaa esinduslike hulka. Muinas-Skandinaavia varase maaviljeluskultuuri mõjud ulatuvad Põhja-Eestis Narvani, mõtteliseks rahvakultuurinähtuste vahepiiriks on Pärnu-Narva liin, mis läbib Virumaa lõunapoolseid kihelkondi. Põliseid ühisjooni on Soomega, idapoolsed kultuurisuhted ilmnevad Ida-Virumaal, täheledatavad on kontaktid idaslaavlastega Peipsi põhjarannikul ning soome-ugri sugulasrahvastest lähinaabritest eriti vadjalastega, kes on asustanud Ida-Viru metsaalasid.

Olulisemate elatusalade lõikes eristub ajaloolise Virumaa maaviljeluspiirkonnana läänepoolne osa, piki Soome lahe rannikut ning Peipsi rannaaladel on tegeldud kalapüügiga, Alutaguse suurte metsade ja soode rohkus on soodustanud rahvastiku tegevlust küttimise ja korilusega.

Virumaa rahvakultuur on seni humanitaarias üsna palju tähelepanu leidnud nii folklooriliikide lõikes kui kultuurisuhete valdkonnas. Alljärgneva artikli aspektivalikul said määravaks mitmed asjaolud. Valisin kolm erinevat teemat: kohapärimus rändrahnudest kui vaatlusala maastiku omapära esiletooja; folkloristide pilgu alt kõrvale jäänud venepärane pulmatavand Alajõel; mõistatamise ja jutustamise traditsiooni usundilise tausta soomeugrilised tagamaad.

1. KIVID LOODUSES JA KOHAPÄRIMUSES

Hiidrahnude kategooriasse paigutatakse geoloogide määratluse järgi enam kui meetrise läbimõõdu, kümne meetri pikkuse või 25-meetrise ümbermõõduga rändrahnud, kahekümnest Eesti hiidrahnust viisteist on Lääne- ja viis Ida-Virus (Suuroja 2015: 47–48). Suured kivid võivad oma kohal püsida aastasadu, paistavad silma, äratavad tähelepanu ning sobivad topograafilise märgi rolli isegi paremini kui üksikud põlispuud või metsatukad. Osutudes inimestevahelises suhtluses märgiks maastikul, saavad nad nime enamasti mingi välistunnuse järgi: istekivi, tool, sohvakivi, peapadi, tanukivi, luisk, lootsik, saunakivi, majakivi, kuhjakivi, laikivi, suurkivi. Rikkaliku nimevaliku ajendiks on jäljendid kivipinnal: lapse, koera, lehma, kitse, hobuse, karu, ussi jälg. Seos kiviga võib kinnistuda mingi tegevuse kaudu, näiteks ohvrikivi puhul; piisab ka asukohta täpsustavast kohanimest: Kallukse kivi, Sirtsu kivi jne.

Kohapärimuse mõiste vanapärane tähendusekandja 19. sajandil on “paiklised ennemuistsed jutud”, 20. sajandi esimesest poolest “kohamuistendid”, 20. sajandi lõpukümnendist alates avarama hõlmavusega “kohapärimus”; folkloristide uurijahuvi keskes on ennekõike koha kui maastikulise märgi ja inimese kui pärimusekandja vastastikuse mõju selgitamine. Semiootikute kommunikatsiooniuuringutes esindab kohapärimus mitmetasandilist kommunikatsioonilist suhet keskkonna ja seda asustavate subjektide vahel (Päll 2022: 64). Kohapärimuse kivirahnud on ökosemiootilises käsitluses niisiis mitteverbaalne suhtluspool. Folkloristile on kivi ja inimese suhtlust kommunikatsiooniks nimetada liiga tinglik: kivid ju ei kõnele! Arvan, et semiootiline terminoloogia vajab vähemasti kasutamispuhkudel lahtiseletamist või siis eestlase keeletajule sobivamat vastet.

Virumaa rikkalikus kivipärimuses on hästi esindatud lohu- kivid (väikeselohulised kultuskivid), mille sünniaeg on seotud Muinas-Skandinaavia maaviljeluse mõjutustega. Ravikivi-traditsioon on Virumaal pigem võõras, olles hästi rikkalik Eesti läänerannikul ja -saartel. Järgnevas peatun mõnedel iseloomulikel usundimotiividel Virumaa kivimuistendites.

1.1. Kiviks muutunud inimesed

Rahvapärimuses seondub kiviks muutumine enamasti pulmade-ga, täpsemalt — kahe pulmarongi kohtumisega, kusjuures kumbki pool keeldub teisele teed andmast, kuna see tähendaks edasises elus ebaõnne ja allajäämist. Läheb tapluseks, jutuloogika järgi saab ühest pulmaseltskonnast surma peig, teisest pruut, ellujäänutest saab uus paar ning traagilisest kokkupõrkest jääb sajanditeks sündmusk kohta põlistav kivirida või ristikivi (Remmel 2001).¹

Rahvajutus tabab asjaosalisi pikne, karistab jumal või keegi nõiaoskusega inimene. Samal viisil on fabuleeritud lugusid esemetest, eelduseks kivirahnu sarnasus veimekirstu, tanu või pearätiga.

Ükskõrd sõitnud Purtse teel kaks pulmarongi vastakuti. Olnud kombeks, et pulmarongid pidid võistlema, kumb pulm võitjaks jääb, nõrgemad tapetud maha. Äge piksehoog muutnud pruudikirstu kiviks. Vanasti leitud selle kivi juurest alati raha. Kui mõni inimene keskköötunnil sealt mööda läks, eksis ta ära.²

Virumaa looduslikke “kiviskulptuure” on isegi muistsete jumaluste kujudeks peetud. Funktsiooni poolest on tegemist hoiatusmuistenditega, milles kiviks muutumise põhjus seisneb eetiliste normide rikkumises, keelatud ajal töötgemises, soovimatuses vägivaldsusse abiellu astuda vm.

Lüganuselt kilomeeter mere poole on Kuhikivi. Kõrgus 4 m, otsas on tal auk. Kivi on tekkinud nii, et vanasti oli mees ja naine pühapäeval heinakuhja teinud. Jumal teinud nad piksega surnuks ja kuhja muutnud hoiatuseks kõigile kiviks.³

Kuhikivi tekkimislugu on jutustatud süüdlasi nimepidi nimetades, otsekui rõhutamaks toimunu tõepära: Eero; Ants; Peeter; tige inimene; mees ja naine. Kuhja lähedal olevat veel heinalabusid ja ka härjad nende kokkuvedamiseks (Nurgamaa 2015: 184–187).

¹Eestimaa kohapärimuses on puuks muutumise motiiv samuti levinud, seostatuna maastikupildis hästi vaadeldavate pikaeliste puudega.

²RKM II 222, 398 < Lüganuse khk, Liimala k — M. Kaasik, G. Kallasto < Linda Jalasto, snd 1922 (1962–1967).

³ERA II 287, 106 (20) < Lüganuse khk, Purtse k — J. Tagam < Juhan Linde, 74 a (1940).

1969. aasta välitööde aegu teadsid mitmed Kadrina kohalikud elanikud folkloristidele jutustada Järve-Kadriks (ka: Küka-eideks) nimetatud naisest, kes pühapäeva pühitsemise nõuet rikkunud sellega, et läinud marjule.

Ohepalu külast Tõdva-Kõnnu poole minna Udriku järve kaldal oli suur kivi niikui istuv inimene. Seda kutsutakse Küka-eideks. Sie oli saand sellest, et ennem pietud pühapäeva nii kalliks, et tüöd ei tehtud sugugi. Üks eit oli aga kangesti marjul käinud iga pühapäe. Ja siis Jumal muutis karistuseks ta kiviks, et tema ei pidand pühapäeva. Poisid olid tõukanud selle kivi kaldast alla. Last eide vangist valla, et: "Mine suplema!"⁴

Udriku Suurjärve äärselt järsuservaliselt vallseljakult oli Järve-Kadri sellal äsja traktori jõul vette lükatud, maaparandusmeeste pahategu tuli jutuks mitme informandi algatusel. Küka-eide kuvand sai kohalike elanike käsituses ka uusi tähendusi: otsimis-mängu eesmärk (kes esimesena Küka-eide vee alt üles leiab), suplusalal piiritähis (lapsed ei või kivist kaugemale ujuda), vee kõrguse mõõdik (kui Küka-eide tanu ulatub veest välja, jäävad rabaskäijal jalad kuivaks).

Tuleb tunnistada, et folklooriarhiivi on jõudnud liigagi vähe kommentaare traditsioonikandjatelt — need aitaksid selgitada pärimuse muutumise asjaolusid. Järgnev tekstinaide on praegusaja hoiakute eelkäija.

Aresi külas oli üks hiiekivi, kus käidud ohverdamas. Kui asutati Vanamõisa kaevik, siis lastud sie puruks. Insener ütles, et miks te selle puruks lasite, et nüüd sel kaevikul õnne ei ole ja läbski pankrotti varsti. Inglise kompanii kaevas.⁵

1.2. Katkukivid

Katkumuistendeid, milles katku edasipääsemist takistab külahaldjas, on talletatud ainult Haljala ja Kuusalu kihelkonnas. Selle jututüübi levikuala on Soomes, tegemist on kultuuriläenu-

⁴RKM II 261, 77 (6) < Kadrina khk, Ohepalu k — E. Tampere < Kaarel Saarmets, 64 a (1969).

⁵RKM II 262, 150 (36) < Rakvere khk, Nurme k — H. Kokamägi < Joosep Lints, 70 a (1969).

ga (R. Hiimäe 1997: 73). Muistendeid katkupoisi magamajäämisest kivil on jutustaja esituse järgi kirja pandud Eesti Rahvalaule Arhiivi välitöödel 1969. aastal kaks varianti. Ühe järgi on kivi nimetatud Unikiviks — väheldane kallakil kivirahn meenutas tõepoolest magamisaset. Samalt jutustajalt kakskümmend aastat hiljem kuulnud variant on järgmine:

Vanasti oli see katkuaeg olnud ja katkupoisid olid ringi käinud. Lahe külas oli ka valve, et katkumies tuleb. Rahvas läind seks ajaks luomadega seltsis metsa. Siin Lahe ja Lobi küla vahel tie ääres on Unikivi. Nüüd jäi ta tietegemise ette ja lõhuti ära. Katkupoisid olid Lahest tulnud, olid väsind, ja palav, ja istund maha ja jäänd magama sinna kivile. Ja olid ärgand — juba õhtu, päike loojas ja löönd käega, et: “Pole siin küla ega kedagi.” Ja nii Lobi küla pääsenud katkust. Nii vähe rahvast oli katkuajal jäänud, et 50 km tagant nähti inimese jälgi. Ema rääkis mulle seda. 1480. ja 1500. olid need katkuajad olnud.⁶

Katkumuistendites on katku leviku peatumise põhjuseks peetud asjaolu, et katk ei pääse üle vee. Abi on tal oodata kelleltki küüti tellides. Paljudes tekstivariantides on nimetatud katkuvankrit, mille ratas katki läheb, ja katk seetõttu edasi ei pääse. Selle seigaga on seostatud kohanimesidki: Katkuotsa, Katkutaguse, Kivikatku. Motiivi püsimisele rahvasuus on küllap kaasa aidanud trükisõna. Simuna kihelkonnas on teatud mitut kivi, aga ka Eerikjaani tüma veesoont — Pedja jõe algust, millega katku lõppemise lugu seostub. Katkukiviks või Katkusambaks on peetud samuti F. G. W. Struve meridiaanimõõdistamise lähtepunkti tähistavat sammast (vt joonis 1), rajatud 1849. aastal, kuid Katkukülaks on Avanduse küla nimetatud juba Taani hindamisraamatus (*Katcaekylac*).

1.3. Uku kivid

Ohverdamine Ukule ja Uku kivid on rohkem esil Virumaa põhja-poolsete kihelkondade rahvapärimuses. Seoseid tuleb otsida Soomest, kus *Ukko* on ka taevane jumalus, kelle võimuses on pikse-

⁶RKM II 415, 388/9 (3) < Haljala khk, Palmse v, Lobi k — J. Oras < Roland Liikane, snd 1902 (1989).

Joonis 1. Katkusammas ehk Struve triangulatsiooni tähis (ERA, Foto 9358 < Simuna khk, Avanduse k — Helmut Joonuks (1966)).

nooli pilduda ja rahesadu vallandada. *Ukkonen*, s.o äike, on ilmategijana isikustatud tegelane, ent ka usundilise tähenduseta üldnimetus, vrd sm *ukko* ja *akka*, ee taat ja eit.

Meie ristsõnades on mõnikord küsitud eestlaste jumala nime. Vastus oleks “Uku”. Uku ja teistegi tollal jumaluseks nimetatute tutvustus pärineb Kristjan Jaak Petersonilt, kes tõlkis rootsi keelest saksa keelde Christfried Gananderi *Mythologia Fennica* (1789). Eraldi väljaandena ilmus see 1821. aastal. K. J. Petersoni kirjelduses:

Ukko oli soomlastel sama mis *Thor* rootslastel, *Taranis* keltidel ja *Attia* või *Aija* laplastel. Veel praegu nimetavad soomlased äikest *ukko*, *ukkonen ilma*, *ukkon ilmajylinä*, *ukko jylisee*, veel praegu

kõneldakse piksenuiast kui kõvast mustast kivikamakast, mida võib leida sealt, kuhu välg on sisse löönud (Laugaste 1963: 133).

Eesti rahvaluuleteaduses kestab Uku positsiooni vaagimine siiaaani. Eesti rahvausundi jumalustest on kõige põhjalikumalt kirjutanud M. J. Eisen oma 1919. aasta loengutes, alustades nimelt Ukust. Osutanud on ta mõjutustele Soomest: “Vanataat~Taevataat”, mööndes, et eestlastel on Uku nimetus säilinud vaid seoses Uku vakkadega ja kohanimenä. Huvitava näite on ta toonud ingerisoomlaste kohta, kus eelijapäeva⁷ on nimetatud Uku päevaks (Eisen 1995: 105–107).

Joonis 2. Uku kivi (ERA, Foto 9495 < Kadrina khk, Uku k — Mall Hiimäe (1970)).

Fr. R. Kreutzwald on Ukut nimetanud juba *Kalevipoja* sissejuhatuses pikas alguslauses “Lehvi muistseid mälestusi, / [---] [mis] Uku hõlmas uinutavad”. E. Laugaste sõnaseletuse järgi *Kalevipoja* 1951. aasta väljaandele on “**Uku** — taat, ka taevataat, Soomest Viru rannikule ja sporaadiliselt ka Sise-Eestisse levinud ilma- ja kõuehaldja nimetus”. Laugaste möönduse järgi näivad Uku va-

⁷Nimekasutus osutab Vana Testamendi legendile, mille järgi Eelija sõitis tulise vankriga taevasse (2Kn 2:11).

kad ja Uku kivid olevat Ukule kunstlikult omistatud (Kreutzwald 1951: 347).

Oskar Loorits on informandi seletust Uku kivi kohta kommenteerinud kõhklevalt: “Vohnjas Uku küla ja Uku kivi. (Sel kivil olevat suured kirjad, mida käind paljud uurimas.) Pärast kõneldes ajas segi ja kõneles Taara kivist. Muidu tundus **uku** sõna jutustajale täiesti võõras.”⁸ Hilisema otsustuse järgi levis ukupärimus Eestisse spontaanselt (Loorits 1951: 9). Uku-sõna seletus Ülo Tedre sulest 1998. aasta *Eesti Entsüklopeedia* 10. köites (lk 42) on järgmine:

Uku, Kirde-Eesti rannikualal tuntud majahaldjas (surnud esivanem), kellele toodi igast uudsest ohvroid kivile (ukukivi) või ohvrinõusse (ukuvakk). Nimi U. on eesti rahvausundisse tulnud arvat. soome Ukko (ilmajumal, piksehaldjas) eeskujul. Tuult, vihma ja müristamist valitseva ülijumala (üleval taevas asumise täh-s) seisundi on U-le andnud Fr. R. Kreutzwald.

Eestis on teada üle 400 ohvrikivi, dateeritud üldiselt 2. aastatuhandesse pKr. Uku kivi nimetus on teada vähemalt kuue kivi kohta (Tvauri 1999: 35, 41, 48). Praeguste allikmaterjalide baasil on siiski põhjust väita, et Kreutzwaldi hoiakud Uku propageerimisel pole sedavõrd määravad olnud. Nii nagu koduhaldjas Tõnn on nime saanud katoliku pühakult Antoniuselt (seto alal Tinnüs, vrd vn Deniss), on Uku Põhja-Eesti rannikualadel pikkamisi üle võtnud Uku nimetuse ilma Gananderi mütoloogia ja Kreutzwalditagi etniliste suhete kaudu.

Nii on meil Uku allikad, Uku kivid ja Kadrina kihelkonnas ka Uku küla. Maaüksused on Eesti Ajaloo Arhiivi andmeil aina liikunud ühe omaniku valdusest teise omandisse, 1629. aastal on Uku küla (*Hukekylla*) kuulunud Vohnja alla ning 1583. aasta revisjoni järgi on Vatku mõisal olnud vaid üks Vatku küla ja teispool Loobu jõge Ukukaera (sks *Uckhafer*) heinamaad (Tammik 2005: 360–396).

⁸ERA II 34, 105 (6) < Kadrina khk — O. Loorits (1931).

1.4. Tantsukivid

Tallinna Riiklikus Konservatooriumis 1940. aastate lõpul loenguid pidades tutvustas Herbert Tampere tudengitele muusikalise etnoloogia uurimismeetodeid ja -probleeme. Rituaalse tantsimise kohta on minevikulisi andmeid seoses hiieskäimisega, kogunemistega kabelite juurde pühakupäevadel, ka jaanitule juures. Pikkemalt tuli juttu huvitavast leiust: see on Kunda mõisa arhiivist pärit teade aastast 1678.

Nimelt olnud Kunda mõisa talumaade ja Varudi mõisa kokkupuutekohal suurem piirikivi. Selle juures pidanud noorpaar tantsima oma esimese pulmatantsu ja seepärast nimetatud seda kivi “pulmatantsu ristikiviks”. On teateid, et selle kivi juures käidud 19. sajandilgi salaja tantsimas (Tampere 2009: 181).

Usundiuurijale kerkib siin küsimus maastikulist piiri märkiva kivi osatähtsusest pulmarituaalis. Võib-olla oli tegemist pelgalt lõbustusliku ettevõtmisega, mis kujunes traditsiooniks? Loomulikult pakub rahvakombe funktsioon folkloristile huvi, pealegi pärineb arhiiviteade sajanditetagusest ajast. Kirjeldatud Kunda üriku tantsimiskombe on Tampere määranud rituaalsete hulka:

Piirikivi kui kokkuleppe- ja töötuspaik oli selleks siis ka abieluliste lepete sõlmimisel. Kõik seesugused kombed ulatuvad tagasi väga kaugetesse ürgkogukondliku korra aegadesse, nad olid nii-võrd sisse juurdunud, et isegi ristiusu misjonitöö ja kiriku karistus ei suutnud neid rahva seast lõplikult hävitada (samas).

Tampere oletuse järgi võisid uskumuste ja kommetega seotud tantsud kuuluda ring-, voor- ja sabatantsude hulka. Kooliõpilaste seas 1939. aastal korraldatud rahvaluulekogumise aktsiooni tulemusel laekus ka teateid kivi peal tantsimisest, kuid tantsu nimetamisega antakse neis pigem vaid võrdluspilt kivi laiuse näitlikustamiseks.

Jõhvi kihelkonnas Puru külas samanimelisel külameeste heinamaal, mida kohanimetuse järgi Punasooks kutsutakse, asub suur ja lai kivi, mille peal võib viis paari vabalt “kasatškiid” ehk vene tantsu tantsida. Kivi peale on raiutud nool, mille ots juhib lähedal-

oleva allika suunas. See allikas on oma kuju poolest hobusenaha suurune.⁹

Tegelikult on kivi siin aarde asukoha tähis. Järgmises tekstinäites — samuti aardemuistendis — leidub kinnitus, et sellel kivil on tõesti tantsitud:

Sirtsu küla lähedal endise kitsarööpalise raudtee ääres. Kivi on nii suur ja lai, et sai kaheteistkümnepaariga kivi peal tantsida. Vanad inimesed jutustasid nii. Endiste sõdade ajal rikkad matnud oma kullad ja kallid varandused sinna maha.¹⁰

Ohvrikiviks nimetatud, kuid tantsukivi nime vääriline kivi asub Toila-Oru pargis. Vene suurkaupmehe Grigori Jelissejevi suvelossi (ehitatud 1877–1901) pargi- ja lillepidudel tantsiti sellel kivil oma aja moetantsu kadrilli. Seost riitusega ei tundu siin olevat.

Pärast pruudi linutamist ja traditsioonilist rahakogumist (nn põllelappimist) järgnes rituaalne nooriku tantsitamine, kusjuures tantsule kutsujal tuli tantsu eest raha maksta peiupoisi kätte. *Kasatskii* ehk *vene tantsu* tantsimisest 20. sajandi algupoolel on teateid Vaivara kihelkonnast; Haljala teates on mainitud ristitantsu, vene tantsu, kitse, padespaani, labajalavalssi (Aassalu 1996: 579).

Me ei suuda määrata, millised nimekandjatest kividest on sajandite hämaruses olnud tõepoolest ohvrikivid, hiiekivid, ukukivid, peidetud varanduse tähised, millal neist said kohapärimuses hiidude viskekivid, ravikivid, piirikivid. Määrata saame seda, millisel moel ja kuidas suuline vaimuvara isetekkeliselt kujunenu-na, kultuurilaenu, trükiste vahendusel, individuaalloominguna sünnib, püsib, muutub ning kaob elavast traditsioonist.

2. ALAJÕE VENELASTE PULMALAULUD

Alutaguse rahvastiku asustusajalugu on olnud läbi aegade üsna kirev (Moora 1964: 42 jj). Alajõe-Olešnitsa on Peipsi põhjakalda

⁹ERA II 215, 587/8 (3) < Lügänuše khk, Erra v, Aa k — E. Kalikorm < Juhan Kalikorm, 72 a (1939).

¹⁰RKM II 321, 19 (37) < Lügänuše khk, Püssi v, Sirtsu k — H. Liivak < Endla Suviste (1976).

suuremate keskuste Mustvee ja Vasknarva vahel püsinud kompaktsed vene elanikkonnaga sumbküla oma veneõigeusu kirikuga. Sellest, kuidas siirdlastest venelased on suutnud kodumaast eemal kunagisi väljakujunenud traditsioone säilitada, on kirjutanud Aristokli Hrebtov. Ajalehes *Revelskije Izvestija* läbi mitme numbri ilmunud joonealune ülevaade pälvib tähelepanu uudsuse, eheduse ja detailsusega (Hrebtov 1906).¹¹

Alajõe külasse (esmamainimine 1583 *Allajocki*, vn Olešnitsa) tuli 1888. aastal ehitatud kahekorruselisse koolimajja 1902. aasta oktoobris köster-kooliõpetajaks Aristokli Hrebtov (1876–1944) pärast Pihkva vaimuliku kooli lõpetamist. Olustikututvustuses Alajõe kohta on ta märkinud siirdlaste päritolupiirkonnaks Peterburi, Novgorodi ja Pihkva kubermangu ning määratlenud lõimumisprotsessi:

Olešnitsa küla elanikud säilitasid suurveene laadi, elades eestlaste keskel, kuid märkimisväärne osa venelastest vahetas kokkupuutes eestlastest naabritega usu ja keele, ümber kujunedes eestlasteks — vene nimedega luterlasteks. Neid nimetatakse “poluvertsikuteks” (Hrebtov 1906: nr 113).

Hrebtov nimetab poluvertsikuteks kõigi Peipsi läänekalda vene külade elanikke, samuti ka Pihkvamaa-Liivimaa kokkupuuteala rahvastikku Petserimaal nimetusega “Setto”: “Need on eestlased vene kommete ja uskumustega.”

Pulmateema juurde jõuab Hrebtov oma detailiderohkes artiklis abiellumisealiste noorte kohtumisvõimaluste tutvustamisega. Suviti lahkuvad noored kodudest Narva, Peterburgi ja mujale, tagasi jõutakse septembris, kui on Alajõe kiriku nimipühaku — Jumalaema — sünnipüha *bogorooditsa*, 8. (21.) september,¹² mida ka kodudes tähistatakse külapühana. Siitpeale algavad subri-

¹¹Hrebtovi artiklit kommenteerisin Eesti Kirjandusmuuseumi regilaulukonverentsil “Sa laulad siinnä, ma laulan siellä...” 24.–25. nov 2010. a ettekandes “Pulmalaulud Alajõe venelastelt aastast 1902”. Venekeelse võrdlusmaterjali valimisel osutasid tänuväärts abi Žanna Pärtlas ja Paul Hagu.

¹²Eesti rahvakalendris ussimaarjapäev.

kud (vn *suprjadki*).¹³ Kui istmeid ei jätku, istuvad noormehed põrandal, tüdrukud laulavad, noormehed jutustavad lugusid; kus on kuulda pillihäält, seal läheb tantsuks. Küllap olid Aristokliil vallalise noormehena ja külakogukonnas kõrge seisusega isikuna soodsad võimalused kohalikke tavasid osalusvaatlejana jälgida. Ta märgib, et noorteõhtute korraldamine oleneb tüdrukute võimalustest, ent need on üsna tagasihoidlikud: lambiõli ostmiseks teenivad nad raha laulmisega ja külalisel, kelle poole lauluga pöördutakse, tuleb laulu eest raha maksta. Olen 1960. aastatel Kodavere jutustamisõhtute kohta kuulnud samasugusest tavast: jutusoovijate seltskonnalt nõuti “eli raha”.

2.1. Krasà tähendusväljast ning pulmaetappide rõhuasetusest

Nagu siirderiitustele iseloomulik, kuulub pulmatavandisse kolm tähenduslikku järku: lahtiütlemine endisest staatusest, vahepealne, n-ö kuuluvuseta olek, ja üleminek uude seisusesse. Et need on erineva rõhuasetusega, seda märgib Hrebtov oma artikli veergudel võrdlevalt talle teadaolevaga ehk Loode-Vene piirkondadega. Eesti pulmatavandi käsitlustes (Tedre 1973) on olulisel kohal noorikule pulma-kaasavara valmistamine tüdrukute ühistel käsitööõhtutel, vene traditsioonis pole see kombeks. Esimene kosjakäik ehk kuulamine on nii eestlaste kui venelaste kombestikus pigem ühetaoline.

Oluline erinevus on *krasà*.^{*} Hrebtovi sõnul märgib see Vene kombestikus hüvastijätku neiupõlvega ning tähendab nii ilu kui ilutsemist ja rõõmu. Kuna rituaalis on tähtis koht kuusekese toomise tseremoonial, tähendab see ühtlasi kuusekese toomist.¹⁴

¹³Vrd vn *prjatka* ‘ketrus’. Iisaku poluvernikutee keelepruugis oli “subrik” ühiste käsitööõhtute tähenduses veel 20. sajandi keskel kasutusel.

^{*}Vn *краса* ‘ilu, kaunidus, võlu’. *Toim.*

¹⁴Etümoloogiasõnaraamatu järgi tähendab *ilu* vadja k rõõmu, lõbu, pidi; vepsa k rõõmu, naeru; soome k rõõmu, lõbu, lõbustusi. *Ilo* semantiline tähendus seto keeles on sarnane, vrd laulualgust: “Ilo sõitis jõge pidi, / laulu laia välja pidi, / sõnad sõelaga sülessa, / regi tammine tagana”. Lätlastel tähendab ilutsemine laulmist (Tampere 2009: 87–88).

Alajõe pulmakombestikus toovad *podruskad* — pruudi sõbrannad — väikese lintidega ehitud kuuse pruudimajja,¹⁵ trepil võtab neid vastu pisarais pruut. Kui Loode-Vene kombestiku kirjeldustes on *podruskite* roll tagasihoidlik, kõikudes olulisest väheoluliseni, siis Alajõel on see stseen väljapeetud. Tüdrukud laulavad pruudi nimel. Hrebtov on täheldanud esituse minoorset tooni, tekstinäiteid iseloomustab hirm tuleviku ees, soov kloostriisse minna, senisest vabast elust ning omastest eemale jäämise kurbus. Võrdluseks: lahkumise kurbus on esil mujalgi — Peipsimaa läänekalda vanausuliste külates ning seto mõrslajitkudes (vrd Hurt 1905: 527 jj).

Alajõe pulmas kasvab *krasà*-etapp vahetult üle mõrslajitku esitamiseks. Pruut astub, kuuseke käes, vene kombe kohaselt kordamööda isa, ema, vendade ja õdede ette. Eraldi itketajat Alajõe pulmatavandis ei ole. Setu mõrslajit enam-vähem samast perioodist on võrrelduna Hrebtovi artikli tekstidega märksa mahukam: Alajõelt 10–15 värssi, Seto lauluemadelt Miku Odelt, Martina Irolt jt laulikutelt 150–200 värssi (samas: 528–653). Miks hüvastijätt neiuiluga Alajõe mail nii tagasihoidlikult esitatud on, võib jöhtuda sellest, et kui pruut ei ole hea laulja, piirdub ta vaid itku põhiliini esitamisega.

2.2. Saabumine peiuköju

Pärast laulatusteremooniat kirikus jätkub pulmapidu peiukodus. Saabuvaid külalisi ootab ölgedest kokku seatud värav, mis petrooliga üle valatakse ja põlema süüdatakse. Seda illuminatsiooni saadavad püssipaugud. Pruudipoolsete pulmaliste sissesõidul leiab aset samasugune pulmarongi takistamine nagu eesti kombestikus. Raha kogumisega nii pruudi- kui peipoolsetelt sugulastelt võidakse Alajõe kombestikus liiale minna, märgib Hrebtov.

Pruudi tanutamise kombe tähendus on Alajõe traditsioonis samane eesti kombestikuga. Pärast laulatust sõidetakse peiuköju,

¹⁵Pavel Varunin on märkinud, et tema lapsepölvcs ehtisid vene vanausulised *krasà*-kuusekese siidlintide ja kommidega (Morozova, Novikov 2008: 14).

pruudi ämm või vanem naissugulane võtab pruudi peast rätiku, lehvitab sellega ja sõnub: “Teie peale tukkumine, teie peale tukkumine, et meie noorik vara ketrama tõuseks.” Niisiis sõnutakse laiskus pulmaliste peale; eesti kombestikus pöördutakse sõnadega “Unusta uni, mäleta mälu” otse pruudi poole.

Pärast väikest palvust seatakse Alajõe pulmas noorpaari jalge alla kasukas, pingile istumiseks padjad, lauale tükksuhkrutoos, et neid ootaks ees hea elu. Külalised võtavad istet vastavalt sugulusastmele ja vanusele. Püstijalu söömist nagu eesti kombestikus pole Hrebtov maininud.

Alajõe pulmaroogade menüü on järgmine — tee või kohv, õlu ja viin; sai, leib, kala- või riisipirukas, sült, lihasupp, praekala või kalasült, praad loomalihas vms, piima-nuudlisupp (lapšaa), magus pirukas moosiga või siirup (kissell?) saiaga. Eestlaste pulmalauas on põlise traditsiooni järgi olulisel kohal liha ja õlu.

2.3. Pulmalaulud

Pulmalaule ja nende esitustava on Hrebtov oma artiklis pikalt tutvustanud. Tüdrukud pöörduvad lauluga iga külalise poole, alustades noorpaarist, vastavalt laulusõnadele (“temake” ja “tema” eesnime või isegi ees- ja isanimega). Laulu adressaat vaheldub. Pulmalised tellivad ka ise laule ning pärast esitust pöördub keegi näitsik taldrikuga iga külalise poole. Annetatavaid münte poetatakse täis viinaklaasi põhja, nii et klaas tuleb ka tühjaks juua, või peab rahakorjaja laulutellijat kolm korda suudlema. Laulud esitatakse kahel häälel (sopran ja alt), need on mažoorised, esitus rõõmsameelne, mis korvab puudujäägid muusikalises tases. Soliidsemas eas pulmalised tõusevad lauast ning anduvad tantsule karmoška saatel.

Hrebtov on oma artiklisse valinud 25 lauluvariandi hulgest 18 terviklikumat. Sisuldasa väljendavad need lüürilised laulud ennekõike noortesuhteid ning lembeteemat. Tõlge:

Aias pirnipuude all
istus tubli noormees,
suges ruugeid juukseid,
suges ja nõnda seletas:

“Te langege, ruuged juuksed
mu valgele näole,
mu mõistuse peale,
meelitage [Avdotja]
minu suguvõsasse,
minu isa-ema juurde” (Hrebtov 1906: nr 116, VII).

Võrdlusmaterjali Peipsi läänekalda pulmalaulude kohta hilisemast ajast pakuvad kirjapanekud Eesti Rahvaluule Arhiivi andmekogus Peipsiääre vanausulistelt. Tartu ülikooli vene keele õpetooli kogumismatkal talletatud tekstide seas leidub ka 1964. aastal Alajõel kirja pandud laulutekst. Toon võrdluseks sõnad Hrebtovi näidete seast (tõlge):

Oh sa urb, sa mu urvake,
oh sa haljas urvake,
ära kaldu laia jõe poole,
ära lase ööbikul pesa punuda (samas: V).

1964. aastal Alajõelt kuulnud variandis ei kuulutata paari ühtejäämist, nagu on kirjas Hrebtovi tekstis:

Oh sa urb, sa mu urvake,
sa mu urb haljas.
Ära sirgu laia jõe peal,
ära lase ööbikul pesa punuda,
ööbikul Ivanuškal.
Kaunis neiuke Nastasja
temast ei hoolinud,
hoolis kõige paremast —
Fjodor Nikandrovitšist.¹⁶

See laulutüüp on 20. sajandil laulukogujatele teada olnud piiki Peipsiveert Vasknarvast Vene-Rajakülani Peipsi põhjarannikul püsirepertuaaris. Enne Teist maailmasõda oli populaarsematest vene pulmalauludest veerandik veel kasutusel Perevalovo, Verhneje Selo, Karjamaa, Katase ja Lohusuu külas.

Herbert Tampere (2009: 80–81, 128–132) on märkinud, et stiilivõtete ja kujundikasutuse poolest on idaslaavlaste lauludel

¹⁶TRÜ VKK 23, 25/6 (12) < Alajõe k — H. Maasik, H. Plakso ja M. Korbust < Aleksandra Pakk, 81 a (1964).

ühisjooni läti dainadega: deminutiivid, kordus, looduskujundid (ööbik, tuvike, kotkas, urvake, lodjapuu, tammine pingike jts).

Oma artikli lõpulausetes on Hrebtov väljendanud heakskiitu traditsioonide püsimisele:

Rõõmustav on tunnustada asjaolu, et lauludes ei ole märgata uuen-dusi, s.t meloodia ja sõnade fabritseeritud päritolu. Laulud on säi-linud puhtana. Millised on nad minevikus olnud, kui palju nad on pikenenud või lühenenud, on raske otsustada. Igatahes on Alajõe-l pulmakombed ja laulud Peterburi kubermangu külates kasutata-vatest eristatavad (Hrebtov 1906: nr 119).

2.4. Hundid pulmas

Kutsumata külaliste ilmumine on kahe suguvõsa kokkuviimise rituaalis üldlevinud komme. Eesti pulmakombestikus on neid ni-metatud lapulisteks, ka kontjalgadeks või kontkäppadeks, vaadi-rahvaks, norulisteks, nugrideks (Tedre 1973: 103–104). Alajõe pulmakombestiku tutvustuses ilmneb erijoon, mille tausta Hreb-tov ei ole kommenteerinud, kuigi on kombe tutvustamiseks pü-hendanud eraldi peatüki “Teine pulmapäev. “Hundid””.

Teine pulmapäev algab uksele pörutamisega — juba hommi-kul saabuvad pulma ametimehed noorpaari äratama. Noorik tõu-seb ja hakkab tuba koristama ning põrandat pesema, kuid saa-buvad külalised ei lase: loobivad prahti, valavad teeketmiseks toodud vee pangest välja. Hommikusöögile on oodata “hunte”.

“Huntideks” on Alajõel kombeks nimetada pruudi sugulasi, kuna esimesel päeval võtavad pulmadest osa vaid pruudi vennad või õed. [...] “Hundid” kostitavad end peiu külalistena nii palju kui lustib, seejärel lähevad heas tujus lärmi ja pillimänguga kaheks-kolmeks tunniks hobustega sõitma (Hrebtov 1906: nr 119).

Ringisõitmine lõpeb lõunasöögi ja huntide väljaajamisega. Peig-mehe sugulastest läheb mõni märkamatuult välja, viinapudelile seotakse õlgedest vöö ümber, kinnitatakse pudel kepi otsa ning viiakse pidulikult lauale, hundid haaravad selle kaasa ega jäta lah-kudes noorpaari külla kutsumata.

Alajõe pulmakombestiku hundid on pärit usundilisest muis-tendist. Traditsiooniasel seisneb konflikt selles, et pulmamajja

tuleb sant, kes palub öömaja või almust, kuid ta aetakse minema. Sant nõiub pulmalised huntideks. Jututüüp “Pulmarahvas soendiks” on eesti rahvajuttude tüübikataloogis Aa 73 (Aarne 1918: 130–131). Teise süžeearenduse järgi sõnutakse pulmalised kivideks või puudeks. Hundiks muutumisega süžeed on pikemad, väljaarendatud tegevusega, kiviks muutmise juttude faabula on napp, maastikul võib olla asitõendiks kahe pulmarongi kohtumisest ja taplusest veel nii kivistik kui ristikujuulise raiendiga piirikivi. Tekstivariante kiviks muutumisest on peaaegu igast Virumaa kihelkonnast. Muistenditüüp huntideks muutumisest on hästi tuntud Venemaal, esineb ka Soomes ja Lätis (Loorits 1949: 312–314). “Tegemist on igal juhul tabulist piirisituatsiooni kajastavate hoiatusjuttudega, mis on käibel püsinud loodusobjektide toel,” väidab niisuguste tähenduslike paikade kohta Mari-Ann Remmel (2001: 2539). Rahvapärimuses võib juhtuda ka nii, et ühe pruutpaari isamees nõiub esimese saaja pruudi ja peigmehe kivideks ning pulmarahva libahuntideks.¹⁷ Ajaleheartikli andmetel on teise pulmapäeva pruudipoolseid külalisi Alajõe huntideks nimetatud veel 1933. aastal (Kulakov, Nurgamaa 2012: 70–73).

Lõpetuseks toon repliigi Eesti folkloristide esimeselt tutvumisreisilt Siberi eesti asundustesse:

Üllatav oli kogeda, et Eestimaast tuhandete kilomeetrite kaugusel räägib terve külatäis inimesi, neid on umbes 300, eesti keelt. Folkloristidena huvitusime kõige rohkem kompaksete kogukondadena elavaist eestlastest, kes võlusid oma rikkaliku kultuuripärandiga (Korb 2017: 9–10).

Kirjapanekutest välitööpäevikutes saab selgeks, et kultuurisuhetes ilmneb vastuseis kultuurilise teise omaksvõtmisele, aga tegelikkuses sõltub omakultuuri püsimine paljudest mõjutustest. Iisaku kihelkonna poluvernivate asuala veerandsaja külaga kaardil Alajõe puudub. Iisaku poluvernivad on olnud alati vastu võtma kultuurimõjutusi, Hrebtovi määratluse järgi esindab poluvernivad ka Liivi- ja Pihkvamaa piiriala *Setto*-rahvas. Virumaal on kauase konservatiivse hoiakuga kogukonnana esil Alajõe.

¹⁷H III 12, 15/6 (2) < Jõhvi khk — A. Tõnurist (1892).

3. MÕISTATAMISE JA JUTUSTAMISE MAAGILISEST FUNKTSIOONIST

Folkloristliku terminina on mõistatus teadaolevalt minevikus olnud seotud rituaalide ja maagiaga. Milles rituaalsus ja maagilisus seisneb, pole siiski kuigi selgelt piiritletud. Teisisõnu: folkloriste on enam paelunud mõistatused, ka mõistatuslaulud ning -muinasjutud sõnakunstina.

Mõistatus koosneb kahest osisest: küsimusest ja vastusest, eeldades vähemalt kahe osalise koostegevust. Mõistatamine — küsimuste esitamine ja vastuste andmine — on ses suhtes võrreldav jutustamisega. Mõistatamisele kui maagiaga seotud tegevusele pööras Eesti Rahvaluule Arhiivis 1950. aastatel tähelepanu rahvajuttude jutustamissituatsiooni uurija Richard Viidalepp. Jutustatamise maagilisest majapidamist edendavast toimest toob ta näiteid meie rahvaluulekogudesse laekunud teadete põhjal. Need on poeetilises vormis ütlused, mis väljendavad nõuet õhtuti pärast päevatööd videvikuajal puhkepausi pidada. Vormelite algriimiline sõnastus soodustab nende meelepidamist: “Hämarikus härjad suured”, “Kasvavad pikad piimalehmad, tähnilised tallekesed” (Viidalepp 2004: 70–71).

3.1. Videvikupidamisest

Kõige tihedamalt leidus karjakasvatusele soodsaks peetud videvikupidamisest andmeid Mulgimaalt, kust on ka hingedeaja tähistamisest kõige enam teateid. Viidalepa tähelepanu kandub talvisele jutustamistraditsioonile Eestimaa äärealadel ning selgub, et jutustamisel ja mõistatuste mõistatamiselgi on eelisajad ning seos elualaga olemas.

Seoses videviku pidamisega väärivad tähelepanu kaks momenti: 1) videviku pidamine ühes jutustamise ja mõistatamisega on arvatud midagi põhjustavat või soodustavat. Sellised uskumused esinevad kindlate vormelite kujul ja poeetilises sõnastuses, mis annab tunnistust nende pikaajalisest lihvimisest rahva suulisest traditsioonis. Need vormelid tunnistavad talupoja karjakasvatuse edukuse sõltuvaks videvikupuhkusest (samas).

Huvitavaid lisaandmeid muinasjuttude jutustamise ning mõistatuste andmise kohta hingedeajal, paastuajal või ajavahemikul mardipäevast jõuludeni lätlaste rahvatraditsioonist saadi kolleeg Alma Anceläne käest. Ka selgub, et jutustamise ja mõistatamise seos kariloomade heaoluga on tuntud teistelegi rahvastele — soomlastele, valgevenelastele, ukrainlastele, udmurtidele. Pärimusteadetes on märgitud lamba- ja seakasvatuse edendamist lätlastel ja idaslaavlastel. Teisalt võib sügistalvel kui tähenduslikul ajal kehtida nimelt muinasjuttude vestmise ja/või mõistatamise keeld.

Nende kaugete paralleelide najal muutub arusaadavamaks mõnede meiegi vanade tavade, uskumuste ja kõnekäändude tähendus. Videviku pidamine algas meilgi sügisel, pärast välistööde lõppu. Siis võis jutustada, sest saak oli salves ja loomad laudas. Loomade poegimisest alates muutus aga jutustamine ja mõistatamine keelatuks. (Nähtavasti kardeti mõne ettevaatamatult lausunud sõna või ütlusega rikkuda tabu, kutsuda välja kahjustavaid olendeid ning põhjustada seega noorte loomade haigestumist ja ikaldumist. Looduslikuks piiriks võis olla ka talvine pööripäev) (samas: 74).

3.2. Mõistatamisest jaguajal

Jaguaja kui täpselt piiritletava ajalõigu kohta mujalt Eestist peale põhjaranniku teateid pole. Peale Kadrina kihelkonna põhjaosa ja Haljala kihelkonna on idapoolseid teateid Viru-Nigula kihelkonnast Kundast, Letipealt, Männiku külast; Lüganuse kihelkonnast Kestla külast, Kestla-Aidult, Kõrkkülalt, Liimalast, Aidu-Nõmmelt, Matka, Moldova, Aruvälja, Veneoja, Rääsa külast; Jõhvi kihelkonnast Toilast, Kukruselt ja Jõhvi alevist. Valdav enamik teateid on Harjumaalt Kuusalu ja Jõelähtme kihelkonnast. Küsimuses polegi niivõrd vaikusenõue ning töökeeld, vaid asendus-tegevus — mõistatuste küsimine ja neile vastamine. Komme on ühine soomlastega, nimetus *vuodenalkajaiset* on kõnekam kui *jagugaeg*. Seda ajalõiku otseselt kuupäevadega ei dateeritagi, vaid määratletakse kaude: see on “üheksa päeva pühameeste päevast mardipäevani”. Soome rahvakalendris on pühakutepäev 2. november *kekrijuhla* — põllumajandusaasta lõpu tähistamise püha.

Viru- ja Harjumaa piiril paikneva Tammispea küla olustikust ning kooskäämise tavadest 1883. aastal on oma lapsepõlvemälestuste järgi kirjutanud rahvaluulekoguja Johann Sõster:

Jäguaegadel, see on üheksa ööd enne marti, kui villu ei tohtinud kedrada, mõistetati. Kes üheksat mõistetust ülesse ei saanud, see oli “üikülas”. Ja miski ei olnud hullem, kui üheksa korda üikülasest minna. Mõistetati kordamisi: üks mõistetas, teine mõistis. Kui ta üikülasest läks, hakkas teine jälle mõistetama. Madli Sõster oli väga osav mõistetaja. Ka tema vend Kustav ja õde Ann ei annud talle järele. Kui ma veel veikene olin, siis oli meil mõistetamine jaguaegadel täies hoos.¹⁸

Virumaa pärimusteadetes pidi vastuste andmisel jännijäänu minema õige vastuse järele Uikalasse või Üikülasse. Soome kohanimede vasted on Hymylä, Hölmölä, Hyvölä, Himola, Huikkola (Virtanen 1977: 36). Piret Voolaid (2011: 28) on mõistatus- te sotsiaalsete funktsioonide selgitamisel oletanud, et Eesti Uikala/Üiküla nimetus võib olla Soomest laenatud toponüüm (vrd sm Huikkola). Aga see polegi oluline, Uikalasse saatmisega käib kaasas vääriline pilasalm, arhiivile laekunud Jõhvi kihelkonna lõuna- piirilt.

Uih, aih, uikkala,
vanamor läks uikkala,
pani jala ukse konksu piale,
s...us viis vaaditait.
Kes ei mõistnud mõistatada,
sie piab selle ära süöma.
(Täpselt ei mäleta.)¹⁹

Ühe teate olen saanud 1992. aasta välitöödel Tartumaa põhja- osast, kui meenutati koolipõlve mõistatamistava: “Aga see oli ik- ka, et kui kolme mõistatust ära ei arva, siis pidi valge hobuse sel- jas vastust otsima minema.”²⁰ Lõunapoolselt Tartumaalt ja Eesti

¹⁸EÜS VII 224 < Kadrina khk, Palmse v, Tammispea k — J. Sõster, snd 1876 (1896).

¹⁹ERA II 166, 241 (17) < Jõhvi khk, Ohakvere k — A. Hallik < Miina Kask, snd 1857, ja Katre Kask, snd 1867 (1937).

²⁰RKM II 450, 453 (25) < Äksi khk — M. Hiimäe (1992).

kaguosast alates 1888. aastast laekunud andmetel saadeti vähiklik mõistataja tõgavate sõnade saatel õigeid vastuseid tooma Rasina moori käest. Miks peaks Rasina kohane paik olema, selleks otsest põhjust ei tundu olevat (Voolaid 2011: 28). Arvan, et Uikalaga võrreldes on siiski tegemist asjaoluga, et Rasina küla (esmamainimine 1403. a) paikneb teiste suuremate asumite suhtes (Tartu, Mooste, Ahja, Räpina, Võru) ja ka informantide arusaama järgi kuskil tükk maad eemal.

Asustusajalooliselt on Uikala Ida-Virumaal Jõhvist põhja pool olnud eraldi paiknev üksikmajapidamine. Maastiku kui ruumilise elukeskkonna muistse struktuurse ülesehituse uurimisel selgitas Vallo Reimaa hajatalu mõistet Uikala näitel Kukruse mõisa 1874.–1875. aasta kaardi järgi:

Kõige vanemad hajatalude esmamainimised esinevad juba Taa-ni hindamisraamatus — nt Voorepere ja Sirgala. Hiliskeskajal liisanduvad neile Alutagusel Uikala, Imatu, Puujala. [...] Selgelt on näha põllumaa jagunemine kolmeks väljaks. Ühtset põllumassii-vi ümbritsevad heinamaalapid ning kõike seda kokku piirab soine metsaala, mis teatud aastaaegadel oli läbimatu (Reimaa 2015: 90–91).

Eraldatuse etaloniks sobib see paik muide ka nüüdisajal — Uikalas asub Ida-Viru murettekitavalt tuleohtlik prügila.

19. sajandi lõpu pärimusteadete järgi otsustades on jaguaja mõiste sellal hakanud tuhmuma, ajalised piirid on hägustunud, mõistatamine ning jutuvestmise usundiline tähendus taandumas ja esil meelelahutuslikkus.

Neil jaguaegadel käidi enne külas videliku pidamas ja siis jaguaja videlikul mõistatati ja arvati mõistatusi üles, rääkiti ka ennemuistseid juttusid. See oli noorte asi, aga muidugi olid vanad ka seltsis. Jaguaegadel ei tohtinud ka kedrata, siis lappiti riideid ja tehti sukki ja kintaid.²¹

Taimevegetatsioonis põhineva ajatunnetuse järgi kuulub aastavahetus — üleminekuaeg ehk jaguaeg sügisese taimekasvu hääbumise juurde, päikesekalendri arvestuse järgi aga talvise pööripäeva piirkonda. Eesti rahvapärimates on nende tähenduslike

²¹E 1198/9 < Haljala khk — D. Pruhl (1895).

ajalõikude kohta rikkalikult käitumisjuhiseid. Kriitilise aja mõiste kehtib üksiti väljaspool kalendaariumi ning kirikupühi (Hiimäe 2010).

3.3. Võrdluspilt Põhja-Euraasia rahvaste usunditest

Olles leidnud asitõendeid jutustamise maagilisest tähendusest ja hipidamisega tegelevate rahvaste (mordvalaste, udmurtide, komide jt) traditsioone käsitlevate autorite töödest, püüdis Viidalepp 1950. aastatel Kuremäe ümbruse suurte metsade piirkonna elanikelt küsida andmeid jutuvestmise maagiliste eesmärkide kohta, ent positiivseid tulemusi saada ei õnnestunud. Ülevaates jahiõnne andjast sugulasrahvastel on nimetatud metsa “peremeest”, metsaema, metsaeite, jahimeeste kaitsevaimu, mägede perenaise tütreid. Üldistava kokkuvõtte järgi on tegemist antropomorfiseeritud vaimolendiga: “Kuna animistliku mõtteviisi alusel oli tekkinud peremehe mõiste ja teda kujutati inimesetaolisena, omistati talle inimlikke omadusi, ka erilist kiindumust rahvajuttudesse” (Viidalepp 2004: 65).

Otsekui vastuseks Viidalepa vihjele, et jutustaja rollis võis esineda ka šamaan, võtab sõna Aado Lintrop — Lennart Mere abiline Põhja-Euroopa rahvaste pärimuskultuuri talletamisel ja šamaanietenduste filmimisel. 1970. aastatel kogetu üldistused jutustamisest ja mõistatamisest annavad kinnituse, et eesti mardija kadrikombestikul on tõeline seos surnud esivanemate kodukülastustega teiste põhjapoolsete rahvaste kultuuriruumis. Küti- korilase animistlikus maailmapildis ei tulene jahimehele hea saagi tagamine esivanemate heatahtlikkusest, vaid kaitsefunktsioon on omistatud looduse (loomade ja lindude) kaitsmise, hoidmise ja haldamisega tegelevatele vaimolenditele (vrd metshaldjas, metsahoidja). Mõistatamise ja äraarvamisega seostub šamaanirituaal:

Nii nagu šamaan mõistatamise või arvamise abil leiab liikumiseks õige tee, korrastavad ka inimesed mõistatades oma maailma ja näitavad üleloomulikele külalistele, et on õigel teel, mille eest neile tasutakse karja- ja viljaõnnega. Ilmaasjata ei tulene meie sõnavara *arvama* šamaanide sõnavarast. [...] Eesti *arp*, *arbuda* ja soome *arpa*, *arpoa* on sama päritolu (Lintrop 2014: 30).

Sõandan oletada, et Uikalas, Rasinas ja Hölmölas käimised on põhjarahvaste šamaanipraktika relikt, kauge järelkaja, vähemalt analoog.

Rudolf Põldmäe kirjapanekust Vaivara kihelkonnas Vana-Sõtke külas 1931. aastal võib leida sõnaseletuse “arvuttused-mõistatused” ning Mart Tarumilt Iisaku kihelkonnas Puhatu külas 1936. aastal väljendi “arbusima mõistatusi”. Etümoloogiasõnaraamatu järgi on tegemist väga vanade soome-ugri sõnatüvedega sugulasrahvaste keelekasutuses, siia kuuluvad ka sõnatüved *aru*, *arv* tähenduses *aru*, *mõistus*, *taip* ning neil on algindoiiraani juured. Tegusõna *mõistma* tähendus on *aru saama*, *taipama*, *ära arvama*. Mis veelgi huvitavam, udmurdi vaste on *jutt*, *sõna*, *pa-jatus*, *lugu*, *mõistatus*, *kõnekäänd*. Asjaolule, et folkloorižanrid polnud nähtavasti sisu ja mõiste poolest veel eraldunud, osutas juba Richard Viidalepp (2004: 73–74; vrd ka Lintrop 2014: 189).

Aado Lintropi küsimuste küsimus seisneb selles, “kas jutustamine-mõistatamine tõrjus ise kurja või oli see meelepärase neile üleloomulikele olenditele, kes inimesi kurjade vaimude eest kaitseksid ning jagasid ühtlasi karja- ja viljaõnne. Kaldun eelistama viimast varianti” (Lintrop 2014: 32).

Eesti ainekultuuri järgi otsustades olen pigem seda meelt, et asendussõnade abil mõistu ütlemise eesmärgiks sai olla vaimolendite tähelepanu kõrvalejuhtimine kriitilistel aegadel (üleminekufaasis ühest olekust teise, piiril olles). Lugude jutustamisega meelitamisel oli enam-vähem sama otstarve. Siinjuures pean silmas samuti jõulumänge, kui vokid peitu pandi, rehetõas partel rippudes kiiguti, jõudu ja osavust demonstreeriti, mänguliselt kingsepa silma pisteti, rebasepüüdmist imiteeriti. Mardid-kadrid küsisid mõistu nt *jala juhtmeid* (suka- või pastlapaelu), *lehmavalgust* (võid), *maa müra* (naereid või kaalikaid), *seda*, *mis vesikivi alt kolm korda läbi on käinud* (tangu). Mõistukõnega pöördusid pererahva poole ka kosilased. Kuulutati, et ollakse kadunud kana või mullikat otsima tulnud.

Ülikooliajast meenuvad rahvapärilise kogumise retked metsavahipereadesse jahimehejutte kuulama ning folklooriarhiivile saatmiseks kirja panema. Sellal leidis nii jutustajaid kui kuulajaid. Mõistatuste küsimine ja vastamine oli vanavanemate ja lap-

selaste ajaviide. Kord rääkis naaberküla laulunaine, 80-aastane Sildoja memm, kuidas tema noorpõlves kosilaselt mõistatusi küsiti.

Kui noormees tuli kosja, anti talle neuu vanemate poolt mõistatus lahendada. Mõistatas ta õigesti, oli ka kosjaskäik õnnestunud, kui ta aga “kimpu jäi” ja seega oma rumalust näitas, ei võetud kosjasid vastu ning kosilane katsus õnne mõnes teises majas. Meelepärasele kosilasele esitanud neuu vanemad lihtsama mõistatuse. Kas seda käesoleval sajandil siinkandis kasutatud on, pole täpselt teada, aga 19. sajandi lõpul oli ta veel laialt levinud, seletab Pauliine Kiiver.²²

Pruudi taiplikkuse kontrollimisest pulmas sain teateid 1978. aastal:

“Tilin ees ja talin taga, nikats peal ja nakats käes?” Ämm andis selle mulle mõistatada, kui pruut olin. Ämm oli vana-Porkuni vallast pärit. See on, et kelladega hobune on ees ja raudrehvidega vanker läks talinal järele, peigmees peal ja piits käes — kosilane läheb kosja.²³

Pulmakingid, mida pulmalised tegelikult ei tarvitsenudki anda, nimetati mõistatamisi, abiellujatel tuli vastus leida:

“Kuld täkk, hõbe lakk. — Särjel sapist saba taga.” (Viru-Jaagupi, 1879.)

“Paar pärsi täkku. — Kassid.” (Iisaku, 1889.)

“Peiupoiss kingib pruudile: kaksteistkümmet paari härgi, kes kõik ühe korraga kündma hakkavad. — Tähendus: kaksteistkümmet paari vähki.” (Haljala, 1895.)

“Sata paari räptsepit kingiti minule. — Vähid.” (Lüganuse, 1932.)

“Tädi pulmad olid ja tädimehe vend tuli kinki tooma ja soovima, siis lubas kinkida, kes maast sööb ja puus magab. Ja kinkis kuke.” (Simuna, 1978.)

Nagu Uikalasse või Rasinalle saatmisel, pandi abiellu astuja arukus niimoodi proovile ning anti talle hinnang. Selline “eksam” aitas kahte suguvõsa ka omavahel tutvuda ja tundma õppida.

²²RKM II 61, 55 < Iisaku khk, Metsküla-Vaabu (1956).

²³RKM II 331, 404 (1) < Väike-Maarja khk — M. Hiimäe < Amalie Mühlberg, 94 a (1978).

KOKKUVÕTTEKS

Muistendites kiviks muutunud inimestest on esil enamasti ristiusu sätetes ette nähtud pühapäevase töö keeld. Katkukivide puhul ilmneb seos ajalooandmetega (13.–18. saj.); jutud katku pidamajäämisest vahendavad ellujäänute ning nende järglaste pääsemisluogu. Koduhaldja Uku kujunemine pärimuslikuks piksejumaluseks on näide folkloristide erinevatest seisukohtadest tekstide autentsusprobleemi käsitlemisel. Nii Uku-pärimus kui lühisõnum kivi peal tantsimisest annavad märku ajalooürikute olulisusest riitusekombe dateerimisel.

Alajõe venelaste pulmakombestikus ilmnes sarnasus Peipsi läänekalda vanausuliste kultuurivähemuse kombestikuga ning erinevus võrdluses Iisaku poluvertsikute ja seto kultuuripildiga.

Arutlus jutuvestmise ja mõistatamise üle puudutab sajanditetagust muinasaega. Animismiaja heatahtlikud vaimolendid on ajapikku ristiusu mõjutusel suuresti demoniseerunud, nimetabu ja loitsud unustusse jäänud, kujutlusele jutuvestmise tähenduslikkusest enam kohta ei ole ning mõistatamisest on saanud ajaviide ja mälumäng.

Käsitajad

E — M. J. Eiseni rahvaluulekogu

ERA — Eesti Rahvaluule Arhiivi rahvaluulekogu

EÜS — Eesti Üliõpilaste Seltsi rahvaluulekogu

H — Jakob Hurda rahvaluulekogu

RKM — Eesti Riikliku Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi rahvaluulekogu

TRÜ VKK — Tartu Riikliku Ülikooli vene keele ja kirjanduse kateedri rahvaluulekogu Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivis

Kirjandus

A a r n e, Antti 1918. *Estnische Märchen und Sagenvarianten*. (FF com-

- munications nr 25.) Hamina: Suomalaisen Tiedeakatemian Kustantama
- A s s a l u, Heino 1996. Rahvatants. — *Koguteos Virumaa*. Tallinn: Lääne-Viru Maavalitsus, Ida-Viru Maavalitsus, lk 577–586
- E i s e n, Matthias Johann 1995 [1919]. *Eesti mütolooogia*. 2. tr. Tallinn: Mats
- H i i e m ä e, Mall 2010. Aastajaotustähised ajaratta rehvi peal. — *Pühad ja argised ajad rahvakalendris*. Tallinn: Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Rahvaluule Arhiiv, Varrak: lk 11–18
- H i i e m ä e, Reet 1997. *Eesti katkupärimus*. (Eesti muistendid. Mütooloogilised haigused I.) Tartu: EKI Folkloristika osakond, EKM Eesti Rahvaluule Arhiiv
- H r e b t o v 1906 = Хребтов, Аристокли. Свадебные обычаи и песни села Олешницы Везенбергского у. Эстл. губернии. — *Ревельские Известия*, № 113–119
- H u r t, Jakob 1905. *Setukeste laulud: Pihkva-Eestlaste vanad rahvalaulud ühes Räpina ja Vastseliina lauludega*. Teine köide. Helsingi: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura
- K o r b, Anu (koost., toim.) 2017. *Kohtumised Siberis*. (Eesti asundused VIII.) Tartu: EKM Teaduskirjastus
- K r e u t z w a l d, Friedrich Reinhold (kogunud ja ümber töötanud) 1951. *Kalevipoeg*. Tallinn: Eesti Raamat
- K u l a k o v, Dmitri, Anne N u r g a m a a 2012. *Rahvamälu ja teaduse vahel: Iisaku poluvertsikute keelest*. (Iisaku toimetised I.) Iisaku, lk 59–99
- L a u g a s t e, Eduard 1963. *Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu: Valitud tekste ja pilte*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus
- L i n t r o p, Aado 2014. *Loomisaja lood: Uurimusi ja tõlkeid Põhja-Euraasia rahvaste usundist*. (Eesti Rahvaluule Arhiivi toimetused 32.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus
- L o o r i t s, Oskar 1949–1951. *Grundzüge des estnischen Volksglaubens*. I–II. (Skrifter utgivna av Kung. Gustav Adolfs Akademien för Folklivsforskning, 18.) Lund: Lundequistska Bokhandeln
- M o o r a, Aliise 1964. *Peipsimaa etnilisest ajaloost: Ajaloolis-geograafiline uurimus eesti-vene suhetest*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus
- M o r o z o v a, Nadežda, Juri N o v i k o v 2008. *Isevärki Peipsiveer: Eesti vanausuliste folkloorist ja pärimuskultuurist*. Tlk Zemfira Lampmann, Marju Kõivupuu. Tartu: Huma

- N u r g a m a a, Anne 2015. Ida-Virumaa kivid rahvapärimestes. — *Iisaku Muuseumi Toimetised II: Kivides Ida-Virumaal*. Iisaku, lk 169–243
- P ä l l, Lona 2022. Kohapärimuse roll keskkonnakonfliktide diskursuses: Paluküla hiimäe juhtum. — *Mäetagused*, nr 83: Looduslikest püha-paikadest, lk 59–88
- R e i m a a, Vallo 2015. Alutaguse muistsete elanike ruumilise elukesk-konna struktuuri ülesehituse põhijooned. — *Iisaku Muuseumi Toimetised II: Kivides Ida-Virumaal*. Iisaku, lk 75–168
- R e m m e l, Mari-Ann 2001. Mõrja saatus: Pulmateema loodusmaas-tikuga seotud rahvajuttudes. — *Akadeemia*, nr 12, lk 2523–2541
- S u u r o j a, Kalle 2015. Ida-Virumaa rändrahnudest. — *Iisaku Muu-seumi Toimetised II: Kivides Ida-Virumaal*. Iisaku, lk 31–60
- T a m m i k, Richard 2005. *Kadrina kihelkond läbi aegade*. AS Trükk
- T a m p e r e, Herbert 2009. *Lauluväelised*. Koost. M. Hiimäe. (Eesti mõttelugu 85.) Tartu: Ilmamaa
- T e d r e, Ülo 1973. *Eesti pulmad: Lühiülevaade muistsetest kosja- ja pulmakommetest*. Tallinn: Eesti Raamat
- T v a u r i, Andres 1999. Ohvrikividest. — *Mäetagused*, nr 1, lk 34–57
- V i i d a l e p p, Richard 2004 [1965]. Eesti rahvajuttude laadist, funk-tsiionist ja jutustajatest. — *Sator*, nr 4. Toim. R. Hiimäe. Tartu: EKM rahvausundi töörühm
- V i r t a n e n, Leea 1977. Arvoitusten esitystilanteet. — *Arvoitukset: Finnish Riddles*. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 330.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura
- V o o l a i d, Piret 2011. *Eesti mõistatused kui pärimuslik muutuvas kul-tuurikontekstis*. (Dissertationes folkloristicae Universitatis Tartuens- sis.) Tartu: TÜ Kirjastus

MALL HIIMÄE (1937) on lõpetanud Tartu Ülikooli folkloristika eri-alal (1962), kaitsnud Moskvaa Maailmakirjanduse Instituudis filoloogiakandidaadi (1983) ja Tartu Ülikoolis filosoofiadoktori kraadi (1998). Eesti Kirjandusmuuseumi rahvaluulearhiivi vanemteadur emeeritus. *Akadeemias* varem avaldanud artikli “Milleks meile küünlamaarja-päev?” (2013, nr 12, lk 2123–2137).